

PROMJENE U DEMOGRAFSKOJ SLICI ŠIROKOGA BRIJEGA U XX. STOLJEĆU

Markotić, A.

Sažetak: Polazeći od temeljnoga postulata demografskoga razvoja, odnosno među-zavisnosti sastavnica prirodnoga i migracijskoga kretanja stanovništva i promjena u njegovim biološkim, ekonomsko-socijalnim i intelektualnim strukturama, autor raščlanjuje i objašnjava promjene u demografskoj slici Širokoga Brijega kroz XX. stoljeće, dovodeći ih u vezu s ukupnim društveno-gospodarskim promjenama. Opće siromaštvo, iseljavanje i tri rata presudno su utjecali na demografske pojave i procese u ovome tradicionalno emigracijskome kraju.

Ključne riječi: demografski razvoj, porast, prirast, migracija, natalitet, mortalitet, migracijski saldo, emigracija.

Podatci o autoru: prof. dr. sc. Markotić, A.[nte], Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Matice hrvatske bb, 88 000 Mostar, Bosna i Hercegovina, ef-svemo@tel.net.ba

THE CHANGE IN THE DEMOGRAPHY OF ŠIROKI BRIJEG IN THE 20th CENTURY

Markotić, A.

Abstract: Proceeding from the basic postulate of the demographic development, i.e. interdependence of components of the natural and migratory movement of the population and changes in its biological, economical-social and intellectual structures, the author analyzes and explains changes in the demographic picture of Š. Brijeg through the 20th century, bringing them in relation with overall social-economic changes. The general poverty, emigration and three wars had a crucial effect on demographic developments and processes in this traditionally emigratory area.

Key words: demographic development, increase, growth, migration, birthrate, mortality, migratory balance, emigration.

Author's data: Prof. Ph. D. Markotić, A.[nte], Faculty of Economics University of Mostar, Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, Bosnia and Herzegovina, ef-svemo@tel.net.ba

Uvod

Premda će ova analiza obuhvatiti tek nosive sastavnice opće populacijske dinamike u razdoblju nakon II. svjetskoga rata, značenje spoznaja i zaključaka o razvoju stanovništva na području koje zahvaća današnja općina Široki Brijeg neće biti umanjeno.¹ Dapače. Upravo u tome razdoblju bitne demografske pojave i procesi zadobili su suvremene obilježbe i razvojne protege. Istodobno, one su i (ne)izravni nositelj poruka o sveukupnim uvjetima užega i širega prirod-

noga i društvenoga okruženja u kome su ključne ekonomske i neekonomske odrednice razvoja polučile suvremenu demografsku sliku ovoga kraja.

Na osnovu dostupnih popisnih i demografsko-statističkih podataka prikazat ćemo promjene u ukupnome broju stanovnika kroz njegove prirodne i migracijske sastavnice (natalitet, mortalitet, imigraciju i emigraciju) i s njima međuzavisne promjene u demografskim (spolnoj i dobnoj) i društvenim strukturama stanovništva (gospodarskoj, obrazovnoj, narodnosnoj i dr.).

1 Premda se općina Široki Brijeg u upravno-političkome smislu u popisima stanovništva prvi puta izdvojeno prikazuje među 11 općina mostarskoga kotara u Primorskoj banovini 31. III. 1931. godine (skupa s općinama Kočerina i Mostarsko Blato), metodološki korektna analiza demografskih parametara moguće je izvoditi na temelju popisa stanovništva nakon II. svjetskoga rata. Zainteresirani će naći mnogo podataka i u ranijim popisima stanovništva (1879., 1885., 1895., 1910. i 1921.) za širokobriješka naselja koja su pripadala mostarskom okružju – kotaru – županiji (okrug) – seoskome kotaru – općini - općinama Blato, Brda i Brotnjo gornje. Pri tomu valja voditi računa o promjenama u teritorijalnome obuhvatu općina ili naselja (čak i imena), popisnoj koncepciji, "kritičnom trenutku" i drugim metodološkim objašnjenjima promjenljivih od popisa do popisa. Obilje demografskih podataka i informacija moguće je, također, naći u crkvenim izvješćima, te crkvenoj i povijesnoj literaturi, pri čemu treba imati u vidu kako se crkvena i upravno-politička prostorna ustrojba često ne poklapaju. Na žalost, bogatstvo matičnih knjiga izgorjelo je na lomači novih vlasti nakon II. svjetskoga rata.

Kretanje broja stanovnika

Škrta priroda, agrarna prenapučenost i dominacija primarnih djelatnosti u primitivnoj gospodarskoj strukturi i sveukupne društveno-političke okolnosti u promatranome razdoblju bitno su utjecale na demografski razvoj, odnosno dinamiku, smjer i karakter promjena u broju, strukturama i razmještaju stanovništva Širokoga Brijega.

Po prostranstvu (388 km²), broju stanovnika (27.189 u 1991.) i prosječnoj naseljenosti (70,1 stan./km²) općina Điroki Brijeg rangirana je u skupini općina oko bosansko-hercegovačkoga prosjeka. No, o narudnome biološkom zdravlju njezina puka puno više govori činjenica kako se ona u međupopisnome razdoblju 1948.-1991. godi-

Tablica 1. - Kretanje stanovništva općine Široki Brijeg (A) i zapadne Hercegovine (B) prema popisima stanovništva 1948.-1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks (1948. =100)		Verižni indeks		Udjel (%) (A u B)
	(A)	(B)	(A)	(B)	(A)	(B)	
1948.	23.212	97.703	100,0	100,0	-	-	23,7
1953.	24.051	98.988	103,6	101,3	103,6	101,3	24,3
1961.	24.732	100.459	106,5	102,4	102,8	101,5	24,6
1971.	27.285	106.998	117,5	109,1	110,3	106,5	25,5
1981.	26.076	102.002	112,3	104,0	96,6	95,3	25,6
1991.	27.180	104.095	117,1	106,1	104,2	102,1	26,1

Izvor: Popisi stanovništva

ne uvrstila u onu skupinu od tridesetak (od ukupno 109) općina s najslabijim rastom, a u razdoblju 1971.-1991. godine i s padom ukupnoga broja stanovnika. Stoga, promjene u ukupnome broju stanovnika općine Široki Brijeg valja ocjenjivati prema odgovarajućoj dinamici u bližem i širem okruženju.

Već smo istakli kako je porast broja stanovnika ove općine između prvoga i posljednjega popisa stanovništva u promatranome razdoblju (1948.-1991.) bio relativno slab. Dodajemo: bio je slabiji ili znatno slabiji od onoga u Hercegovini (28,1%)², odnosno Bosni i Hercegovini (70,2%). Međutim, dojam o demografskoj stagnaciji ovoga kraja i nepovoljnim

posljedicama takve razvojne putanje ne umanjuje niti činjenica kako je demografski razvoj Širokoga Brijega povoljniji ili dosta povoljniji od onoga u zapadnoj Hercegovini u cjelini³ ili u pojedinim općinama u tome kraju.

Prosječna godišnja stopa rasta stanovništva iznosila je skromnih 3,7‰ i uz to s naglašenim kolebanjem u pojedinim međupopisnim razdobljima. Pa ipak, u prvom dijelu promatranoga razdoblja rast širokobriješkoga stanovništva bio je stalan dosegovši najveću brojnost 1971. godine. Potom u dva na-

2 Uspoređivano područje Hercegovine obuhvaća predratne i novostvorene općine: Bileća, Gacko, Ljubinje, Nevesinje, Trebinje i Berkovići (u Republici Srpskoj), Čapljina, Jablanica, Konjic, Mostar, Neum, Prozor, Ravno, Stolac, Čitluk, Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg (u FBiH).

3 Kraj "zapadne" Hercegovine u našoj analizi odnosi se na pet općina: Čitluk, Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. (Koliko politika zna biti nelogična spram prirodnih datosti pokazuje i njezino nazivlje ovoga kraja – ono ranije, a posebice ovo današnje: "zapadna" Hercegovina bi tako trebala biti sve ono što je "zapadno" od onoga što je "istočno" od nje! Upravno-politički rečeno (?) niti Međugorje više nije u "zapadnoj" Hercegovini!).

Tablica 2. – Kretanje ukupnoga broja stanovnika općinskoga središta i ostalih širokobrijeških naselja 1948.-1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika		Indeks (1948. =100)		Udjel (%) u uk.stan.	
	općinsko središte	ostala naselja	općinsko središte	ostala naselja	općinsko središte	ostala naselja
1948.	741	22.471	100,0	100,0	3,2	96,8
1953.	1.056	22.995	142,5	102,3	4,4	95,6
1961.	1.464	23.268	197,6	103,5	5,9	94,1
1971.	2.280	25.005	307,7	111,3	8,4	91,6
1981.	3.611	22.465	487,3	99,9	13,8	86,2
1991.	5.039	22.141	680,0	98,5	18,5	81,5

Izvor: Isti kao za tablicu 1.

redna popisa prvo dolazi do nagloga smanjenja (1981.) i ponovnog oporavka kojim ipak nije dosegnuta već ranije ostvarena brojnost.

Uzroke ovakvome “krivudavome” kretanju valja tražiti u složenome međudnosu demografskog, gospodarskog i društvenog razvoja Širokoga Brijega u odnosu prema razvoju preostalog dijela Hercegovine te Bosne i Hercegovine. Posve je izvjesno kako su agrarna prenapučenost u vrijeme dominacije agrarnoga sektora u gospodarstvu, izostanak značajnije industrijalizacije (koja je “zabohišla” ovo područje), te školovanje u udaljenim sveučilišnim središtima tjerali, odnosno odvlačili stanovništvo odatde u razvijenija središta ili udaljenije krajeve i inozemstvo. Negativna populacijska selekcija izazivana kontinuelnom migracijom⁴ usporavala je ne samo rast

stanovništva već je i oštećivala njegove demografske i socio-gospodarske strukture. Tako je u ovakvim područjima postupno “iscurivala” biološka i intelektualna snaga njihovoga ukupnoga razvoja i usporenoga općega napretka.

Na socijalno-ekonomsku uvjetovanost ovakvih demografskih procesa i trendova upućuju razlike u dinamici dviju kategorija stanovništva – stanovništva općinskoga središta Široki Brijeg, na jednoj, i ostalih seoskih naselja, na drugoj strani.

Stalni i sve naglašeniji rast broja stanovnika općinskog središta, uz prvo blagi porast i potom smanjenje ukupnoga stanovništva ostalih širokobrijeških naselja, uklapa se u opću putanju

sudjeluju podjednako svi dijelovi ukupnoga stanovništva. Više od drugih migriraju mladi, nezaposleni, obrazovaniji, neoženjeni... Šire vidjeti: Wertheimer-Baletić, A., Stanovništvo i razvoj, MATE, Zagreb, 1999., str. 283-331.

4 Migracija stanovništva je vrlo složen ali i selektivan društveni fenomen u kome ne

razvoja stanovništva Bosne i Hercegovine u razdoblju nakon II. svjetskoga rata. Za razliku od ostalih zapadnohercegovačkih općinskih središta, u kojima je proces rasta gradskoga stanovništva zaostajao (indeks 251,1) za onim u Hercegovini (396,6) i Bosni i Hercegovini (392,9), tempo urbaniziranja (promatran kroz ovaj pokazatelj) općinskoga središta Široki Brijeg bio je puno intenzivniji. Usedmorostručenje njegova stanovništva istodobno je pratio ruralni egzodus, koji je nakon sedamdesetih godina XX. stoljeća "prerastao" u depopulaciju seoskoga stanovništva ove općine.

Premda je društveno-gospodarska snaga urbanih (općinskih) središta zapadne Hercegovine (pa i Širokoga Brijega) bila dobrano slabija od onih u preostalome dijelu Hercegovine,⁵ ona

5 Prema posljednjem popisu stanovništva (1991.) samo grad Trebinje u istočnoj Hercegovini imao je više stanovnika od svih pet općinskih središta zapadne Hercegovine zajedno, iako je primjerice prema prvome austrijskome popisu (1879.) grad Ljubuški (2647 stanovnika) imao blizu pet puta više stanovnika od ovoga istočnohercegovačkoga naselja (790 stanovnika)! Stotinu godina poslije situacija se obrnula. U tome ogledalu prepoznatljiv je smisao (za jedne) i besmisao (za druge) "jugoslavenske ere bratstva, jedinstva i ravnopravnosti" U našim uvjetima, naime, rast stanovništva značio je i brži opći razvoj, dok su sporiji opći rast stanovništva ili depopulacija bili pratitelji gospodarskoga i društvenoga zaostajanja.

su ipak odigrala važnu ulogu u ublažavanju iseljeničkoga procesa koji se usjekao u svekoliku tradiciju ovoga kraja po kojoj ga prepoznaju drugi (... "Hercegovina sve naseli, a sebe ne raseli! – Nekad! A, danas?!). Zapravo, zahvaljujući porastu njegovoga stanovništva, ovaj kraj u cjelini još nije depopulacijski, premda je prema popisu iz 1981. godine došlo do smanjenja ukupnoga i ruralnoga stanovništva u odnosu na prethodni popis, što (najvjerojatnije) još uvijek nije nadoknađeno.

Promatrajući promjene u broju stanovnika na razini popisnih naselja može se zaključiti kako je nakon 70-tih godina prošloga stoljeća došlo do konačnoga demografskoga sloma hercegovačkoga sela - toga najzaslužnijega čuvara života i povijesti ovoga, ali i drugih krajeva, napose onih koje nastanjuju Hrvati kao pretežito seoski narod u Bosni i Hercegovini. Broj širokobrijeških naselja koja su imala smanjenje stanovništva u odnosu na prethodni popis stalno se (s izuzetkom popisa iz 1971.) povećavao. Prema posljednjemu popisu (1991.) takvih je bilo 24 od ukupno 35 popisnih naselja ove općine. Razvojnomo zakonjernošću izazvano primicanje ljudi putovima, djelatnostima i svekolikim komunikacijama dovelo je do stvaranja (i) širokobriješke konurbacije koju čine upravo ona naselja koja su u promatra-

nome razdoblju bilježila stabilniji rast svoga stanovništva (Knešpolje, Lise, Oklaji, Pribinovići, Široki Brijeg i Trn). U njima danas živi preko trećine općinskoga stanovništva, što je dvostruko više nego 1948. godine.

Općenito se može zaključiti kako je u promatranome razdoblju (1948.-1991.) stanovništvo Širokoga Brijega u odnosu na druge zapadnohercegovačke općine najdinamičnije raslo. Međutim, izravna je to posljedica rasta samo jednoga naselja - općinskoga središta, koje je po broju stanovnika od najmalobrojnijega postalo najveće naselje u zapadnoj Hercegovini. Povećanje broja stanovnika ovoga naselja (4298) nadvladalo je porast u cijeloj općini (3968). Istodobno, depopulacija je zahvatila preko 70% svih ostalih, pretežito seoskih naselja, što je tek malo povoljnije od izrazito nepovoljne demografske slike općine Grude.⁶

Imajući u vidu kako se razvoj stanovništva ne odvija izolirano i izvan okvira gospodarskoga, kulturnoga i ukupnoga društvenog ambijenta i razvoja, valja

6 Općina Grude izrazito je depopulacijska. Iseljavanje joj je "uzelo" cijeli prirodni prirast nakon II. svjetskoga rata i još oko 15% demografske glavnice ove općine iz 1948. godine (-2688). Od 13 popisnih naselja, samo je općinsko središte imalo nakon 1971. godine porast broja stanovnika, a sva ostala naselja imala su 1991. godine 3826 stanovnika manje nego 1948.

zaključiti kako su promjene u broju stanovnika pouzdan indikator upravo stanovitih zbivanja u gospodarstvu i društvu uopće. Naravno, niti na povratne utjecaje ne treba zaboraviti. Dapače. Stoga niti promatranja promjena u ukupnome broju stanovnika nisu dovoljna za otkrivanje brojnih i složenih međuzavisnosti demografskoga i socio-ekonomskoga razvoja. Prva zadaća u upoznavanju tih višeslojnih veza jest upoznavanje komponenti koje određuju ukupno kretanje stanovništva.

Sastavnice kretanja stanovništva

Prirodno kretanje stanovništva je osnovna i dominantna sastavnica razvoja stanovništva u velikoj većini zemalja u svijetu. Veći broj živorođenih od broja umrlih tijekom jedne godine uvjetuje (u pravilu) povećanje, a u obrnutom slučaju smanjenje ukupnoga stanovništva. Odstupanja od toga pravila su česta, a u pojedinim područjima jedne zemlje takva odstupanja postaju pravilo. U njima, naime, na kretanje ukupnoga broja stanovnika uz biloške (rodnost i smrtnost) više ili manje utječu i mehaničke, odnosno migracijske sastavnice razvoja stanovništva (doseljavanje i iseljavanje). Stoga se bez ovakve raščlambe promjena u ukupnome broju stanovnika Širokoga Brijega ne može izvući objektivna ocjena o bio-

Tablica 3. – Prirodni prirast stanovništva općine Široki Brijeg 1953.-1991. godine (godišnji prosjeci)

stopa na 1000 stanovnika								
1953. - 1954.	1955. - 1959.	1960. - 1964.	1965. - 1969.	1970. - 1974.	1975. - 1979.	1980. - 1984.	1985. - 1989.	1990. - 1991.
413	597	561	457	264	171	163	231	271
živorodeni								
26,0	29,8	29,3	22,3	16,3	12,2	13,8	16,7	17,4
umrli								
8,0	8,8	7,4	6,3	6,1	6,2	7,5	7,7	7,3
prirodni prirast								
17,1	20,8	22,0	16,2	9,6	6,0	6,5	8,9	10,1

Izvor: Markotić, A., Demografski razvitak Hercegovine, Prva književna komuna, Mostar, 1983.; SGBiH, RZS, Sarajevo, (razna godišta)

loškom stanju zdravlja u ovoj općini, a posebice pojedinim naseljima ili skupinama naselja.

Analiza sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva općine Široki Brijeg u razdoblju 1953. – 1991. godine može se svesti na dva bitna zaključka, i to:

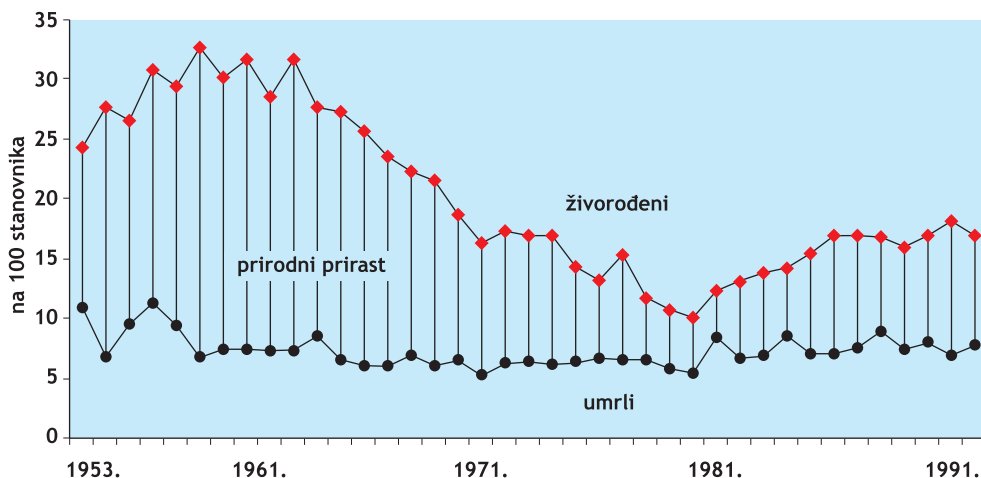
- prirodni prirast (razlika između broja živorođenih i umrlih) je prepolovljen, i
- najbitnija promjena dogodila se u rodosti, dok je smrtnost (osim na početku razdoblja) bila relativno niska.

S obzirom na to da je razdoblje visokoga nataliteta (25‰ i više) i vrlo visokoga prirodnog prirasta (20‰ i

više) trajalo do sedamdesetih godina prošloga stoljeća, prijelomno razdoblje u demografskome razvoju ove općine događa se tek nakon toga. Završetak procesa demografske tranzicije (stopa nataliteta niža od 15 promila) danas je pri kraju, premda je natalitet od sredine sedamdesetih do sredine osamdesetih godina bio na relativno niskoj razini (dosegnuvši najnižu razinu od 10,1‰ 1979. godine).⁷ Proces “oživljavanja” na-

⁷ Iz tek ponekih podataka crkvene statistike čije su stare širokobriješke matice nakon II. svjetskoga rata (nakon fratrocida) doživjele librocid, može se zaključiti kako je natalitet u ovome kraju bio vrlo visok u cijelom XX. stoljeću. Primjerice u župi Izbično zabilježene su 1940. godine ponajviše stope krštenih,

Slika 1. Prirodni prirast stanovništva općine Široki Brijeg

Izvor: Stanovništvo SRBiH – Prirodno kretanje stanovništva 1953.-1962., RZS, Sarajevo, 1966.; SGBiH, RZS, Sarajevo (razna godišta)

taliteta poslije toga bio je tek “labuđa pjesma naših roda”. O čemu se, zapravo, radi? Iako je natalitet pred protekli rat bio još uvijek srednje visok (16,9‰ u 1991.), treba reći kako je prirodni prirast (što zbog smanjenja rodnosti, što zbog povećanja smrtnosti) u posljednjem desetljeću XX. stoljeća prepolovljen.

odnosno živorođenih (47,7‰) i prirodna prirasta (38,6‰). Početkom prošloga stoljeća (1902.), odnosno u vrijeme početka gradnje nove crkve, visoke stope krštenih krasile su sve ondašnje župe u ovom kraju (38,1‰ – Š. Brijeg, 43,9‰ – Kočerina, 37,7‰ – Ljuti Dolac, 44,6‰ – Rasno, dok je u župi Posušje zabilježena maksimalna, odnosno fiziološka stopa krštenih – živorođenih od 67,3‰!) (Vidjeti: Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 1977., Mostar, 1977.). Pri kraju stoljeća u istim župama stope rađanja su dvostruko do četverostruko niže.

Valovitu putanju rađanja na Širokom Brijegu valja razumjeti u demografskoj datosti kako ranije (ne)rađanje (ne)rađa novo (ne)rađanje. Naime, ratni, poratni i međuratni izravni i neizravni demografski gubitci bitno su poremetili i odredili demografski razvoj Širokoga Brijega i sve njegove sastavnice i odrednice, ne samo u drugoj polovini XX. stoljeća, već su opečatile njegovu do-glednu razvojnu budućnost. Kako god je demografsku rupu između sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća izazvao II. svjetski rat, tako ju je u narednom desetljeću zaravnao kompenzacijski biološki val visokoga prirasta između pedesetih i šezdesetih godina. Stoga tek danas u biološki

aktivnu dob pristižu godišta iz faze demografske oseke koja će bitno utjecati (uz druge demografske i nedemografske odrednice) na smanjenje nataliteta u tekućem i narednome razdoblju. Budući niža stopa nataliteta implicira i višu stopu mortaliteta (zbog bržega procesa starenja stanovništva), može se očekivati kako će se sve dosadašnje nepovoljne sastavnice ujediniti i proizvesti ne samo smanjenu biodinamiku već će, dugoročnije gledano, postati jedan od važnih ograničavajućih faktora gospodarskoga i društvenoga razvoja. Kako su do kraja iscrpljene mogućnosti daljnega smanjenja općega i mortaliteta dojenčadi (99,1% u 1953. i 6,5% u 1991.), padajućem natalitetu već danas ubrzano stremi rastući mortalitet. To u dogledno vrijeme vodi daljnjem smanjenju, a uz naglašeno iseljavanje, i padu broja stanovnika.

Migracija – bitna odrednica demografskog razvoja

Područje općine Široki Brijeg bilo je u novijoj (kao i u ranijoj povijesti) izloženo intenzivnim migracijama, koje su ostavile dubok trag u suvremenome kretanju i strukturama stanovništva. Migracijski saldo 1953.-1991. godine bio je izrazito negativan i iznosio je – 10.247 stanovnika, odnosno oko četiri petine (79,9%) od “ostvarenoga” prirodnoga prirasta. Iako je iseljavanje “odgrižalo” krupne zalogaje širokobriješke demografije, njezin vitalitet je odolijevao svemu, nadoknađujući sve gubitke, kako one ratne tako i mirnodopske.

Premda je u posljednjem međupopisnome razdoblju stopa emigracije značajno ublažena u odnosu na njemu prethodno međupopisno razdoblje, ostaje neprijeporna činjenica kako je migracijska komponenta kretanja sta-

Tablica 4. – Migracijski saldo stanovništva općine Široki Brijeg 1953.-1991. godine

Međupopisno razdoblje	Porast broja stanovnika	Prirodni prirast	Migracijski saldo		
			Svega	Godišnji prosjek	% od prir. prirasta
1953.-1961.	681	3.961	-3.286	-478	96,6
1961.-1971.	2.553	4.741	-2.188	-219	46,1
1971.-1981.	1.209	1.952	-3.161	-316	161,9
1981.-1991.	1.104	2.176	-1.072	-107	49,3
1953.-1991.	3.129	12.830	-10.247	-270	79,9

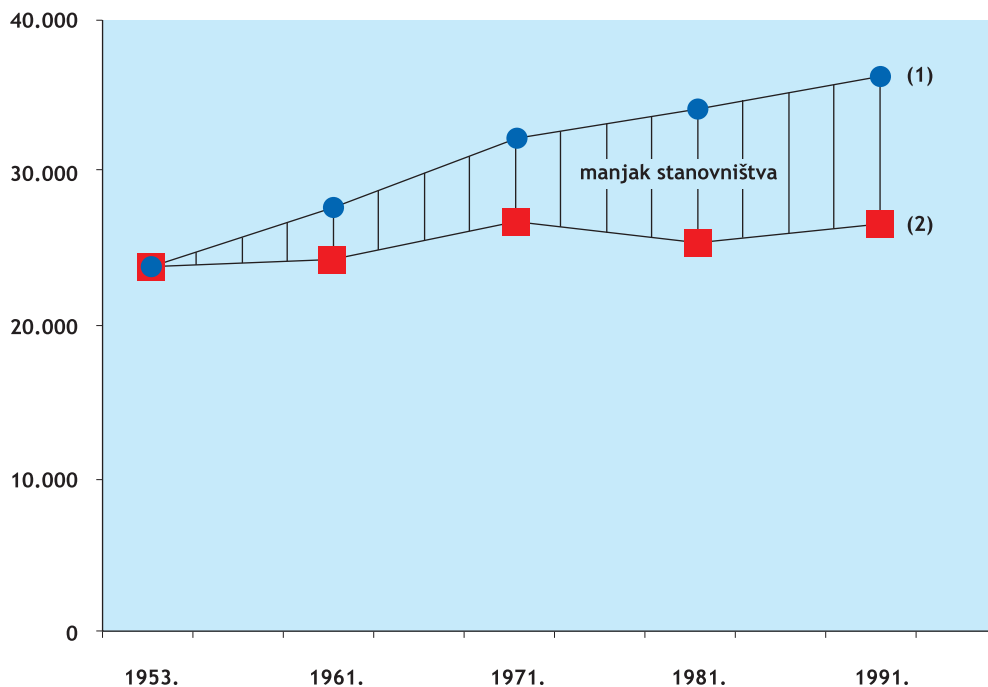
Izvor: Isti kao za tablicu 3

novništva bila glavna odrednica depopulacije ukupnoga stanovništva seoskih naselja u razdoblju 1948.-1991. godine, a u međupopisnome razdoblju 1971.-1981. i ukupnoga stanovništva općine Široki Brijeg. Ruralni egzodus u razdoblju 1981.-1991. godine izazvao je veći ili manji pad broja stanovnika u većini seoskih naselja, postupno nagrizaajući ili urušavajući njihovu opstojnosnu biološku armaturu. Umiranje sela (pa i cijeloga naroda) započinje njegovim neobnavljanjem, odnosno nerađanjem.

Pa ipak, valja istaći kako je širokobriješka populacija u ovo stoljeće ušla demografski zdravija od drugih zapadnohercegovačkih općina, posebice Gruda i Ljubuškog.

Premda je autohtonost jedna od temeljnih migracijskih obilježbi stalnoga stanovništva općine Široki Brijeg (samo je, naime, 11,9% njezina stanovništva rođeno u nekoj drugoj općini Bosne i Hercegovine, a tek samo 3,8% u nekoj drugoj državi) i za ovaj kraj u potpunoma vrijedi migracijski stereotip “kako

Slika 2. - Popisima utvrđeni (1) i na temelju prirodnoga prirasta očekivani (2) broj stanovnika općine Široki Brijeg 1953.-1991.

Izvor: tablice 1 i 4

sve naseli, a sebe ne raseli". Na žalost, malo je podataka o migracijama – tome složenom sociokulturnom fenomenu, a serioznijih istraživanja skoro i nema.

Na povijesno migracijsko njihanje ovdašnjega stanovništva pred moći i zlomoći triju imperija, nadovezala se pogibeljna "jugoslavenska era". Svima njima i svakoj od njih iz vrlo određenih razloga "nešto je smetalo" (sic!) u ovo- me kraju. Stoga su mnogi odavde našli izlaz u odlasku. Glad, bolesti, krize, ratovi, političke nepravde i progoni, školovanje u udaljenim središtima, opća životna besperspektivnost... do- dano su urezivali svoje biljege i brazde na demografskom i u duhovnome biću ovdašnjih ljudi i ljudi odavde ("...gdje je teško Hrvat bilo biti"⁸ ma gdje oni bili. Jaka volja ljudi za životom, svijest maj- ki, snaga vjere u život i života s vjerom, visokim su natalitetom zaravnjivali

8 Ovo je rekao Cvijetin Mijatović, sekretar CKSKBiH na Mostarskom savjetovanju u rujnu 1966. (Vidjeti: Savez komunista BiH u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost, CKSKBiH, Sarajevo, str. 46.), isti onaj koji je, kao ministar prosvjete u Vladi NR BiH, 2. 11. 1946. potpisao odbijenicu na zamolbu Provincijalata hercegovačkih franjevaca za rad franjevačkog sjemeništa na Širokome Brijegu (prema: Nikić, A., Niže hercegovač- ko franjevačko školstvo i pomoć Provincije Presvetog Otkupitelja između godine 1945. i 1981., Radovi sa znanstvenoga skupa Franjevačke klasične gimnazije u Sinju, Split – Sinj, 2004., str. 529-542.).

kratere nepravdi i rane življenja koje je iseljavanje sobom nosilo. O(p)stanak je pobijedio, ali nije bez iskušenja niti danas.

Tri posljednja popisa stanovništva unose tek tračak svjetla u labirint stal- noga odljevanja i nepresušnoga vrela iseljavanja ljudi iz cijeloga ovoga kra- ja, te svojevrzne pijavice na hrvatskom demografskom tijelu. Tako je iz popi- sa stanovništva 1981. godine vidljivo kako je od ukupno 34.944 stanovnika ondašnje zemlje koji su rođeni u Širo- kom Brijegu, naravno, najveći dio njih živio u mjestu rođenja (67,6), dok je 17,5% živjelo u ostalim općinama Bosne i Hercegovine, 31,1% u Hrvatskoj i 1,6% u Srbiji (77,6% od toga u Vojvodini). Po posljednjemu popisu (1991.) ova općina se svrstala među onih 18 bosanskoher- cegovaačkih općina iz kojih je u Hrvatsku doselio najveći broj njezinih stanovnika rođenih u Bosni i Hercegovini. Doduše, s 5572 osobe među onih 28.571 rođenih u zapadnoj Hercegovini, Široki Brijeg prednjači jedino pred Čitlukom. Zani- mljivo je i mimo očekivanja: u Hrvatsku je odselilo više Kočerinjana (690) nego Širokobriježana (674). Međutim, u Hr- vatskoj živi više Crnolokvljana (422) nego u njihovu rodnome mjestu (357).⁹

9 Izvor podataka: Stanovništvo Bosne i Her- cegovine – Narodnosni sastav po naseljima, DZS RH, Zagreb, 1995.

S obzirom na ratne i ostale okolnosti koje su pratile stjecanje nezavisnosti Bosne i Hercegovine i opće uvjete življenja u ovoj zemlji, valja pretpostaviti kako je u valu odseljavanja u Hrvatsku (kamo je u razdoblju 1991.-2001. došlo i započelo novi život 189.039 osoba rođenih u Bosni i Hercegovini, nije manji, ako nije i veći broj Širokobriježana.¹⁰

Preokretne promjene u ukupni razvoj ovoga kraja – u sve bitne sustave, pa i onaj demografski, unijele su u drugoj polovini XX. stoljeća tzv. privremene vanjske migracije, odnosno “privremeni odlazak na rad u inozemstvo” Zapadna Hercegovina je jedno od onih područja iz kojega se od šezdesetih godina prošloga stoljeća u valovima kretao golem broj ljudi prema zapadnoeuropskim radnim tržnicama.¹¹ Premda su izostale relevantne analize toga složenoga socio-ekonomskoga fenomena, jedno je neporecivo: ništa u ovome kraju, među njegovim ljudima, njihovim razmišljanjima, ponašanjima i postupanjima, kulturi življenja i stremljenjima nije isto kao prije toga.

¹⁰ Iz: Akrap, A., Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, Hrvatska dijaspora u Crkvi i domovini (zbornik radova), Frankfurt am Main, 2003., str. 23-56.

¹¹ Šire vidjeti: Markotić, A., Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948.-1971. Prilog poznavanju socio-geografskih utjecaja na njegovu dinamiku i strukturu, (Magistarski rad), Prirodoslovno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1973.

Civilizaciju doma i obitelji, kućestaršine i ognjišta, duhana i vage, đaka i težaka... (i tu ću zastati), zamijenila je nova kultura – “civilizacija marke” (nazovimo je tako). I dok će vrijeme postupno izvagati koristi i štete ovoga masovnoga procesa, nama u ovoj prigodi ostaje natuknuti tek samo neke demografske implikacije toga burnoga procesa.

Kao i svaka, tako je i “privremena” vanjska migracija naglašeno selektivna društvena pojava i proces. Pa ipak, njezine ključne obilježbe (koje u osnovi vrijede i za zapadnu Hercegovinu i za Široki Brijeg) najkraće bi se mogle svesti na sljedeće:

- ovaj tip vanjske migracije najranije je i najmasovnije zahvatio Hrvatsku, a potom i Bosnu i Hercegovinu;
- u njoj su najmasovnije sudjelovali Hrvati uopće, a u Bosni i Hercegovini oni iz jugozapadne Bosne i zapadne Hercegovine;
- na početku je bila pretežito muška, individualna i manje kvalificirana, a potom miješana, obiteljska i sve školovanja;
- dominantno je bila usmjerena prema njemačkome, i preko njega izvanuropskome tržištu rada, odnosno odredištu;
- premda je desetljećima ideološki stereotipizirana “privremenom” (kako bi ju se razlikovalo od one

koju su za potrebe sustava imenovali “političkom emigracijom” a na koju se iz istih temeljnih gospodarskih razloga nadovezala), u njoj je od samoga početka zamašan udjel trajnoga iseljništva, i na koncu

tzv. privremena vanjska migracija Hrvata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine postala je svojevrsni most između staroga i novoga hrvatskoga iseljništva i temeljna okosnica hrvatske dijaspore, te glasni promicatelj “hrvatskoga pitanja” na globalnoj ravni i neprijeporno časni zaslužnik za novu hrvatsku državu.

(Na jednoga Kuprešaka na “Ivinoj visoravni” 115 kupreških inozemaca – u susjednom dijelu Hrvatske domovine ili sveudilj... Mnogi od nas ovdje “manjina” smo naših obitelji u svijetu!).

I s ovolikoga vremenskog odmaka ne treba prigušivati riječi: pravi emigracijski vulkan eksplodirao je u zapadnoj Hercegovini šezdesetih godina XX. stoljeća. Lava ljudi razlijeva se do danas po bijelome svijetu. Među samo 17 takvih općina u bivšoj državnoj zajednici, a skupa sa susjednim općinama Tomislavgrad, Livno i Imotski, bila je i do danas ostala, jedinstveno i najjače emigracijsko područje. Svaki šesti do

Tablica 5. – Stanovništvo rođeno u općini Široki Brijeg na radu i boravku u europskim i izvan-europskim zemljama (osim Hrvatske) prema popisima stanovništva 1971., 1981. i 1991.

Broj stanovnika	Godina popisa					
	1971.		1981.		1991.	
	Ukupno	Muški	Ukupno	Muški	Ukupno	Muški
UKUPNO	3.380	2.443	2.936	1.662	3.747	2.076
Zaposleno stanovništvo	...	...	1.787	1.220	2.238	1.360
od toga rođen u zemlji rada	...	...	587	282	91	33
Članovi obitelji	...	...	1.149	442	1.509	716
od toga rođeni u zemlji boravka	...	...	577	280	1.145	577
Zemlja rada i boravka	3.380	2.449	2.936	1.662	3.747	2.076
Njemačka	2.634	1.958	2.207	1.285	2.527	1.338
Izvan-europske zemlje	382	272	242	179	533	296
Ostale zemlje i nepoznato	364	213	387	198	687	442

Izvor: Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1991., SB br. 679, SZS, Beograd, 1971.; Lica na privremenom radu u inostranstvu i povratnici, SB br. 100, RZS Sarajevo, 1983.; Građani RBiH na privremenom radu u inostranstvu, SB, RZS, Sarajevo, 1994.

sedmi stanovnik ovoga kraja, ne ubrajajući Hrvatsku, bio je u cijelome tome razdoblju u nekoj europskoj ili izvaneuropskoj zemlji.

Koliko god su demo-ekonomske i sveukupne društvene obilježbe u zapadnoj Hercegovini, ali i u vanjsko-migracijskom fenomenu (više u strukturi nego u apsolutno i relativno povećanom obujmu) danas drugačije od onih s početka, dojmljivo je još jednom podsjetiti upravo na taj eksplozivni i do tada neviđeni val iseljavanja iz ovoga kraja. Dva razloga su nas potakla na to. Prvo, masovnost, naprasnost, sveobuhvatnost i trajanje ovoga fenomena iznjedrili su, ako ne novu, posve sigurno jako modificiranu socio-kulturnu matricu "hercegovačkoga načina življenja" - svojevrsnu "hercegovačku postmodernu" ma što to preciznije uopće pa i u demografskom bihaviorizmu značilo. I drugo, nedostaju temeljne (statističke) informacije za komparativnu analizu iz sva tri popisa stanovništva.

Premda je, dakle, stopa vanjske migracije iz Širokoga Brijega nešto niža od one u drugim zapadnohercegovačkim općinama, ova općina s njima upotpunoma dijeli jedinstvene vanjsko-migracijske kvalifikative, ne samo u Hercegovini, Bosni i Hercegovini nego i na europskom jugoistoku. Naime, uz vrlo visoku opću stopu vanjske

migracije (koja je u nekim popisnim naseljima dosegla 25%) i neke specifične stope sreću se drugdje vrlo rijetko. Primjerice: svaki drugi stanovnik iz dobne 20-29 i svaki treći iz dobne skupine 30-39 godina, te svaki treći aktivni stanovnik (ili dvojica od petorice aktivnih muškaraca) pohrlili su s "domaćim trbuhom za inozemnom štrucom" Nije čudo: bila je to najbolja zamjena za "slavonsku kukuruzu" (riječ je, zapravo, više o vojvođanskoj) po koju su redovito desetljećima odlazili njihovi očevi i djedovi. Čeljadi su bile pune kuće, a "vaga" je trebala puno ruku, obećavala znatno manje, a davala još manje ili nimalo. Četvorica od petorice ovdašnjih "inozemaca" bili su poljoprivrednici ili srodni radnici. No, pri stopi od samo 4,5% zaposlenih u tzv. društvenome sektoru, nisu šansu dobivali niti oni obrazovaniji. Prema prvome popisu (1971.) među hercegovačkim "gastarbajterima" našlo se i 80 onih s fakultetskom diplomom (popisom iz 1961. takvih je ukupno bilo 142 u zapadnoj Hercegovini).¹²

Masovno zapošljavanje i boravak velikoga dijela stanovništva u inozemstvu postali su izravno i neizravno najvažni-

¹² Šire vidjeti: Markotić, A., Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948.-1971., Prilog poznavanju demogeografije ekonomski nerazvijenoga područja, geografski pregled, sv. XVI-XVII/1972.-1973., Sarajevo, 1974., str. 69-104.

ja gospodarska grana Širokoga Brijega i cijele zapadne Hercegovine u drugoj polovini XX. stoljeća. Nedvojbeno je, također, i to kako su demografske implikacije ovoga procesa bile bitna sastavnica i odrednica demografskih pojava i procesa i svojevrsni crtač suvremene demografske slike Širokoga Brijega. U širokoj lepezi uzroka i posljedica ovoga složenoga međudnosa, kao i uopće u razlučivanju dobrih i loših strana vanjske migracije, opravdano pretežu ekonomska vrednovanja. Međutim, ekonomskim razlozima i učincima ne mogu se u potpunosti opravdati temeljni uzroci niti relevantne posljedice. Možda je u konkretnome slučaju istina bliža narodnome izričaju “kako nam Njemačka uzima najjača leđa, Zagreb probranu pamet, a tamnovanja satiru ponos” U tako uramljenoj narodnoj mucu, njegovoj kušnji i nadi, druga i drugačija pitanja su (možda) važnija od ekonomskih!¹³

13 Odlasci bez povratka ili ponovnog viđenja odavna raznježuju moja sjećanja. Svjedočio sam im od malena, kao što ste to, vjerujem, i vi. Doživljavani su dugo kao odlazak u rat, ne onaj pravi nego životni, no ipak rat – rat života. Prolijeću slike zagrljaja, suza, zavjeta, roditelja, djece, braće, sestara, susjeda, prve košulje... predbožićni tranzistori na baterije..., iznenadni pogrebi, politička emigracija „... i ta vječna ganga koja sve i o svemu precizno kaže bez decimale! Mi ovdašnji kao da je zaboravljamo? No, preživjela je ona u Kanadi, Australiji... na kazetama. Itd, its. Je

Umjesto zaključka

Porast, stagnacija ili pad broja stanovnika sintetički je izraz dviju osnovnih odrednica – prirodnoga i mehaničkoga kretanja, odnosno njihovih sastavnica (nataliteta, mortaliteta, imigracije i emigracije), istovjetnih po učincima i različitim po uzrocima. Prvi su u osnovi biološki, a drugi socio-ekonomski uvjetovani. No, ne treba izgubiti iz vida njihovu međuzavisnost, te lančanu vezu s promjenama koje se dešavaju u svim demografskim i socio-ekonomskim

li to naša usudba-sudba-udba-ba?! Sve odjedanput ili u odgovarajućim dozama! No, ne napušta me kao svjedoka i demografa, kada je riječ o masovnom fenomenu odlaska iz zapadne Hercegovine, jedno pitanje: Je li ipak riječ o političkome izgonu? Naime, doista nije teško pribaviti podlogu tezi kako su vanjske migracije iz temelja preokrenule zapadnu Hercegovinu – zemlju đaka i teža-ka, učenika i mučenika, protivnika režima, “ustaša” “nacionalista”, “klerofašista”, političke emigracije, divova morala, vjere i poštenja, kamenog ponosa i meke duše...; kako mnogi govorahu! U tako “crne ruke” toliko “crvenih pasova”! Ljudi moji, je li to moguće? Da, tako je bilo, kao i sve ono poslije toga, ono danas i ono sutra. Ucjene, vrbovanja, oduzimanje – vraćanje putovnica, progona rodbine, istomišljenika, tamnovanja, ubojstva, pokojni i živi Bušići, devize... Hercegovci jučer-danas-sutra... itd., its. Riječju: monstruozi model kroatocida-hercegovida, koga je moguće naslutiti, pratiti, kontekstualizirati, romanizirati, sresti, doživjeti, ali ne i dokumentima (takvog projekta) dokazati. No, ovakva i slična nadahnuća (sic!) izmiču ispod demografskoga zvona, premda njihova zvonjava imala i svoju demografiju.

strukturama na koje ova kretanja izravno i neizravno i na duži rok utječu.

S druge strane, na suvremenu demografsku sliku Širokoga Brijega utjecale su i ostale nedemografske i neekonomске odrednice, odnosno one političke, ratne, i s njima povezane socio-psihološke. Primjerice, uz izravne ratne gubitke I. svjetskoga rata, španjolska gripa ("španjolica") u širokobriješkim župama 1916.-18. godine uzela je svoj demografski danak od 1442 žrtve. Njima je II. svjetski rat dodao još 1629 novih!¹⁴ Kao da velike žrtve idu uz (neke) malobrojne narode! Što reći o onim neizravnim demografskim gubitcima (odloženim ženidbama, udajama, obiteljima i rađanjima), prognanim i na brojne druge načine unižavanim ljudima, obiteljima i krajevima? A onda ponovno iseljavanje, državno diskriminiranje, rat-agresija na ljude i narod i domovinska obrana! Što odabrati?

Ako se svemu tome pridodaju metodološki i drugi propusti službenih popisa stanovništva,¹⁵ posebice onoga posljed-

njega iz 1991., te izostanak prvoga službenoga popisa međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine koga se (po ranije ustaljenim pravilima) očekivalo u početnoj godini ovoga stoljeća i milenija,¹⁶ onda smo dovedeni pred dvojbu – treba li uopće uramljivati demo-sliku koju će sutrašnji popis poradi navedenih razloga bitno rekonstruirati? Naime, demografske analize u južnoslavenskim zemljama, posebice one u Hrvatskoj,

Demografska kretanja u Hrvatskoj u drugoj polovici XX. stoljeća, HAZU, lipanj 1995.). Isti autor na drugome mjestu (Baučić, I., Konačni rezultati popisa jugoslavenskih građana u inozemstvu i povratnika s rada u inozemstvu do 1981. godine, Migracijske teme, br. 8, Zagreb, 1981.) procjenjuje kako bi zbog lošega popisnoga obuhvata trebalo broj radnika na privremenom radu u inozemstvu iz toga popisa povećati za 17-19%, te za čak 40-46% broj članova njihovih obitelji.

¹⁶ Zbog ratnih i drugih okolnosti, posljednji popis stanovništva u Bosni i Hercegovini (1991.) je nedostatan, nepouzdan i sa zakonski nedovršenom procedurom. Silno se stoga osjeća potreba za novim popisom koji bi popunio veliku prazninu nedostatnih demografskih informacija, korigirao "prve rezultate" posljednjega, te uvažio nove međunarodne preporuke vezane za cenzuse i obvezne za sve članice međunarodne zajednice. Poseban bi njegov prinos bio u sravnjivanju ratne i poratne (prečesto političke i nacionalne) statistike i brojnih zloraba, "procjena" i nemogućnosti njihove provjere, pa i demistifikacije službenih razloga "kako popisa ne može biti dok se prognanici i izbjeglice ne vrate u predratna prebivališta"? Može to biti razlog, ali i zavjesa za "etnički očišćenu" Republiku Srpsku, ali i "etnički prilično ispranu" federalnu Bosnu!?

¹⁴ Šire vidjeti: Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 1977., Mostar, 1977., str. 75.-113.

¹⁵ Prema procjeni I. Baučića, danas u europskim zemljama živi oko 530.000 radnika iz Hrvatske, a nakon II. svjetskoga rata iz Hrvatske je iselilo oko 450.000 ljudi u europske i prekomorske zemlje. Među njima veliku većinu čine Hrvati (Vidjeti: Baučić, I., Iseljena Hrvatska, referat, znanstveni skup:

ukazuju kako se na područjima jače zahvaćenim vanjskim migracijama mora primijeniti jasna analitička dvojnost ukupnog stalnoga stanovništva, tj. onoga “u zemlji” i onoga na “privremenome radu u inozemstvu” koje je u popisima stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine smatrano stalnim stanovništvom, bez obzira je li prebivalo u mjestu stalnoga boravka. Novi popis (kada do njega dođe), te novostvorena politička i gospodarska situacija u Bosni i Hercegovini nakon rata, metodološki i praktično će rasplesiti brojne dosadašnje dvojbe o privremenosti vanjskih migracija, povratnicima i iseljeništvu koja otežavaju današnje analize.¹⁷

Unatoč svemu, valja na kraju istaći kako je nakon šezdesetih godina prošloga stoljeća neprijeporno nastupila bitna prekretnica u razvoju stanovništva općine Široki Brijeg. Smanjivanje

prirodnoga prirasta uz istovremeno pojačanu vanjsku migraciju i rastući negativni migracijski saldo “proizveli” su suvremenu biodinamičku i strukturu sliku ove općine.

Prvo smanjenje, a potom blagi porast ukupnoga stanovništva u dva međupopisna razdoblja 1971.-1991. godine uz istodobni značajni porast broja članova kućanstava, rezultiralo je smanjenjem prosječnoga broja kućanstva s 5,8 na 4,3 člana, a izraz je to zakonomjernih promjena koje su zahvatile širokobriješko društvo i obitelj. Sve jače uključivanje i ženskoga stanovništva u migracijske tokove dovelo je i do spolnoga uravnoteženja ratom i ranijim iseljavanjem narušenoga odnosa u broju muškoga i ženskoga stanovništva (udjel žena smanjen je s 54,3% u 1953. na 50,9% u 1991. godini). Postupno demografsko starenje (povećanje udjela osoba iznad 60 godina s 12,7 u 1971. na 15,7%) kao posljedica smanjivanja nataliteta, odrazilo se i na povećanje aktivnosti (s 31,5% na 39,5%) i bitno smanjenje udjela uzdržanih osoba (s 65,9% na 48,6%) u gospodarskoj strukturi stanovništva Širokoga Brijega. Vidljivo je to i u stopi poljoprivrednoga u ukupnome stanovništvu ove općine u kojoj je samo za 20 godina udjel ovoga stanovništva deseterostruko smanjen (s 54,4% na 5,2%). Odlazak na “privremeni rad” veoma je ubrzao proces deagrari-

¹⁷ Sukladno preporukama populacijskoga odjela UN-a i ekonomske komisije UN-a za Europu, zemlje članice primjenjuju novu definiciju ukupnoga broja (modificirana definicija “de facto” stanovništva) u popisima stanovništva. Ona se temelji na načelu “uobičajeno boravište” (usual residence), a za nas je bitno obilježje za naše građane na radu u inozemstvu, koji su tamo duže od godine dana, ne ubraja u naše stanovništvo. (Vidjeti: UN Commission for Europe and the statistical Office of the European Communities, “Recommendations for the Censuses of Population and Housing in ECE Region” New York, 1998.).

zacije i deruralizacije. Daljnju potvrdu sveukupnih pa i kulturno-prosvjetnih prilika ilustrira potisnuta nepismenost (10,5%) koja se pretežito zadržala u ženske stanovništvu (85,0%) i u stanovništvu starijem od 50 godina (69,7%). Visokoobrazovani kontingent stanovništva ove općine ušesterostručen je između 1971. i 1991. godine (od 90 na 605 fakultetski obrazovanih osoba). Upravo je to jedna od sjajnih ilustracija (kao i u drugim zapadnohercegovačkim općinama) stožerne uloge Sveučilišta u Mostaru, koje je, uz golemu općekulturnu odigralo izvanredno važnu funkciju čimbenika demografskog razvoja. Zadržavanje stanovništva u središnjoj radnoj i biološki obnoviteljskoj dobi, koje se desetljećima odlijevalo i odnosilo vitalne demografske i razvojne sokove, postalo je snažna brana depopulacijskim trendovima ne samo u ovome kraju nego i u cijeloj Hercegovini.

Literatura i izvori

Markotić, A., *Stanovništvo zapadne Hercegovine 1948.-1991.* Prilog poznavanju demogeografije ekonomski nerazvijenog područja (Izvod iz magistarskog rada obranjenog na Sveučilištu u Zagrebu 7. 11. 1973.), *Geografski pregled*, sv. XVI-XVII/1972.-1973., Sarajevo, 1973.

Markotić, A., *Demografski razvitak Hercegovine*, Prva književna komuna, Mostar, 1983.

Marić, F., *Hrvati – Katolici u Bosni i Hercegovini između 1463.-1995. godine prema crkvenim dokumentima*, Katehetski salezijanski centar, Zagreb, 1997.

Poparić, B – B., *Tužna povijest Hercegovine zemlje*, (pretpisak iz 1942.), Lukom, Zagreb, 1997.

Nikić, A., *Hercegovački franjevački mučenici (1524.-1945.)*, Franjevačka knjižnica u Mostaru, Mostar, 1992.

Pejanović, Đ., *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka (posebna izdanja, knj. CCXXIX), Naučna knjiga, Beograd, 1955.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine – Narodnosni sastav po naseljima, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1995.

Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Stanovništvo – Usporedni podaci 1971., 1981. i 1991., Statistički bilten 265, Sarajevo, april/travanj 1998.

Znanstveno-stručni skup / *The scientific-expert symposium*

Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu /

One hundred years of the new church in Široki Brijeg

20. lipnja 1905. - 20. lipnja 2005. / *20 June 1905 - 20 June 2005*

Zbornik radova / *Proceedings*

NAKLADNIK / *PUBLISHED BY*

Franjevački samostan Široki Brijeg

The Franciscan Monastery Široki Brijeg

ZA NAKLADNIKA / *FOR THE PUBLISHER*

fra Branimir Musa

UREDNIŠTVO / *EDITORIAL BOARD*

dr. Ivo Čolak

fra Vendelin Karačić

dr. Antun Karaman

UREDNIK / *EDITOR*

dr. Ivo Čolak

FOTOGRAFIJE / *PHOTOS*

Kruno Hrkać i drugi

LEKTOR / *LANGUAGE EDITOR*

fra Vendelin Karačić

PRIJEVOD NA ENGESKI / *ENGLISH TRANSLATION*

Goran Šamo

Danijela Kožul

Ivana Medić

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *COMPUTER PROCESSING AND LAYOUT*

Damir Zadro

Božo Penavić, prof.

TISAK / *PRINTED BY*

Fram-Ziral, Mostar

NAKLADA / *EDITION*

1500 primjeraka / *1500 copies*

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

726.54(497.6 Široki Brijeg)"1905/2005"(091)

ZNANSTVENO-stručni skup Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu (2005)

Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu : 1905.-2005. / Znanstveno-stručni skup Sto godina nove crkve na Širokom Brijegu, 20 lipnja 2005 ; [prijevod na engleski, English translation Goran Šamo, Danijela Kožul, Ivana Medić ; fotografije, photos Kruno Hrkać i drugi]. - Široki Brijeg : Franjevački samostan ; Mostar : Građevinski fakultet Sveučilišta, 2006. - 555 str. : ilustr.

Tekst na uporedo hrv. i engl. jeziku. - "... skup, koji je održan ... 20. lipnja 2005. ..." ->
Proslov. - Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 9958-9170-4-1

COBISS.BH-ID 15229702
